

**Β' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ
ΣΥΝΕΔΡΙΟ
Αποκορωνιωτών**

*«Αποκόρωνας:
Παρεχδόν και Προοπτική»*

**ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΟΜΟΣ Α'**

ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΙΔΡΥΜΑ
«ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ»

ΔΗΜΟΣ
ΑΠΟΚΟΡΩΝΟΥ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΕΠΑΡΧΙΑΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ ΣΩΜΑΤΕΙΩΝ
ΑΠΟΚΟΡΩΝΟΥ ΑΤΤΙΚΗΣ

ΧΑΝΙΑ 2020

Χαράλαμπος Γάσπαρης

Διευθυντής Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Ο Χαράλαμπος Γάσπαρης είναι Διευθυντής Ερευνών στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ίδρυματος Ερευνών (Αθήνα). Το πεδίο ερευνών του αφορά τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο κατά τη διάρκεια του ύστερου Μεσαίωνα (13ος-15ος αι.). Έχει δημοσιεύσει μονογραφίες και άρθρα σχετικά με την αγροτική κοινωνία και οικονομία, το εμπόριο και την αστική ζωή, την ιστορική γεωγραφία και προσωπογραφία κυρίως της μεσαιωνικής Κρήτης, αλλά και άλλων βενετικών αποικιών του ελληνικού χώρου. Έχει επίσης εκδώσει λατινικές πηγές που αφορούν την Κρήτη από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα.

BICORNA Ή APICORNA:

Ο ΑΠΟΚΟΡΩΝΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΠΡΩΙΜΟΥΣ ΒΕΝΕΤΙΚΟΥΣ ΑΙΩΝΕΣ

Η πολιτική/διοικητική γεωγραφία της Κρήτης έχει βαθιές ρίζες στην ιστορία φτάνοντας στα βυζαντινά χρόνια. Οι Βενετοί στις αρχές του 13ου αι. στηρίχθηκαν στην προϋπάρχουσα διοικητική/στρατιωτική διαίρεση, για να οργανώσουν το δικό τους σύστημα. Η περιοχή της μέχρι πρότινος επαρχίας Αποκορώνου, όπως και όλων των σύγχρονων κρητικών επαρχιών, αποτέλεσε τον πυρήνα δύο διαφορετικών στον στόχο και τη βαρύτητά τους βενετικών μονάδων: της τούρμας και της καστελανίας. Η πρώτη, ένα κατάλοιπο της βυζαντινής εποχής, χρησίμευε για τους Βενετούς ως γεωγραφικός προσδιορισμός και αποτυπώνεται κυρίως στα βενετικά κτηματολόγια, ενώ η δεύτερη αποτελούσε μια σημαντική στρατιωτική/διοικητική μονάδα γύρω από ένα κάστρο.¹ Η ονομασία της περιοχής Αποκορώνου, κατά την πρώιμη τουλάχιστον βενετική περίοδο, συνεχίζει την αρχαία και βυζαντινή παράδοση. Στα βενετικά έγγραφα λαμβάνει δύο μορφές: από τη μια το αρχαίο όνομα Αποκόρωνας (*Apicorna* ή συνηθέστερα από παραφθορά *Bicornia*), και από την άλλη το βυζαντινό όνομα Ψυχρό (*Psichro*). Την ονομασία Ψυχρό τη συναντούμε για πρώτη φορά το 1212 στο έγγραφο της θεωρητικής κατάτμησης της Κρήτης σε σεξτέρια, χωρίς όμως κανέναν προσδιορισμό, ενώ την ονομασία Αποκόρωνας στο έγγραφο της παράδοσης του κάστρου του Αγίου Νικολάου το 1236, όπου χρησιμοποιείται ως τοπωνύμιο.²

Με το όνομα *Apicorna* ή *Bicornia* οι Βενετοί αποκαλούσαν την καστελανία και το κάστρο της, και με το όνομα Ψυχρό την τούρμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις αγοραπωλησίες φέουδων, οι οποίες περιέχονται στο Κατάστιχο των Χανίων, η θέση του φέουδου προσδιορίζεται πάντοτε με βάση την τούρμα και όχι την καστελανία, και το όνομα της τούρμας για την περιοχή του Αποκορώνου είναι Ψυχρό.³ Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η σύγχρονη επαρχία Αποκορώνου περικλείει μικρή περιοχή στα ανατολικά της, η οποία κατά τη βενετική περίοδο ανήκε στην τούρμα Καλαμώνας, η οποία με τη σειρά της αποτελούσε τμήμα του

1 Για τη βενετική τούρμα στην Κρήτη, βλ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2001.

2 TAFEL, THOMAS 1856, 144, 335.

3 Βλ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008, *passim*.

διαμερίσματος Ρεθύμνου. Αν και δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα σίγουροι, η καστελανία του Αποκόρωνα και η τούρμα του Ψυχρού πρέπει να ταυτίζονται κατά το μεγαλύτερο τουλάχιστον μέρος τους. Υπάρχουν ωστόσο ενδείξεις ότι πιθανόν κατά τον 13ο αιώνα με το όνομα Ψυχρό να προσδιοριζόταν η ορεινή ζώνη της ευρύτερης περιοχής και ως Αποκόρωνα η παραλιακή ζώνη. Ο Βενετός χρονογράφος των αρχών του 15ου αι. Lorenzo de Monacis γράφει ότι η επανάσταση που ξεκίνησε από το κάστρο Bonfirago (Μονοπάρι) του Ρεθύμνου το 1217 ξέσπασε από μέλη της οικογένειας Σκορδίλη σε συνεργασία με «Έλληνες του Ψυχρού» (*Graeci de Psicro*). Μετά από αυτό ο δούκας Κρήτης Paolo Querini έστειλε στρατό εναντίον τους, ο οποίος ακολούθησε διαδρομή «μέσα από άγνωστα μονοπάτια στα βουνά του Ψυχρού» (*per passos ignotos montium de Psicro*).⁴ Με βάση τις παραπάνω πληροφορίες, ο χώρος των γεγονότων αυτών κάλυπτε αρχικά την ενιαία ορεινή ζώνη από το δυτικό Ρέθυμνο προς τα ανατολικά Χανιά, όπου υπήρχε στενή επικοινωνία μεταξύ των ντόπιων, καθώς και οπτική επαφή μεταξύ των τοπικών κάστρων.⁵ Εδώ η περιοχή του Ψυχρού μοιάζει να περιορίζεται στην ορεινή ζώνη του Αποκόρωνα. Από την άλλη, στη συμφωνία για την παράδοση του κάστρου του Αγίου Νικολάου, το 1236, οι Βενετοί ανέλαβαν να οδηγήσουν για λόγους ασφάλειας τους Βυζαντινούς για αναχώρηση από την Κρήτη «στη Σούδα στον τόπο που ονομάζεται Αποκόρωνα» (*conducendo alla Suda in loco qui vocatur Apicornia*).⁶

Κατά τον επόμενο αιώνα, το όνομα Αποκόρωνα μοιάζει να επικρατεί στην ευρύτερη περιοχή χάρη και στο ομώνυμο κάστρο. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις είναι ρητά ευρύτερος του Ψυχρού ή έτσι τουλάχιστον τον αντιλαμβάνονταν οι αρχές και οι δημόσιοι υπάλληλοι που τον κατέγραφαν. Το 1340, για παράδειγμα, σε έγγραφο αγοραπωλησίας φέουδου σημειώνεται: «στο Ψυχρό της περιοχής Αποκορώνου στον τόπο που ονομάζεται Μάζα» (*in Psicro districtus Bicornie in loco vocato Masa*).⁷ Άλλοτε πάλι το Ψυχρό δεν συνδέεται απαραίτητα με τον Αποκόρωνα, αλλά κατευθείαν με το διαμέρισμα ή την περιοχή γενικά των Χανίων (*serventarie due de Sisifea posite in turma de Psichro sub districtu Cane*).⁸ Ανεξάρτητα όμως εντέλει από όλες τις παραπάνω κατά καιρούς ταυτίσεις, η σημερινή περιοχή του Αποκόρωνα περιλαμβάνει τόσο το Ψυχρό όσο και τον Αποκόρωνα των Βενετών.

Εκτός από τις επίσημες αυτές διοικητικές/στρατιωτικές μονάδες, για τον Αποκόρωνα υπήρχαν και άλλοι πιο γενικοί ή και πιο ειδικοί γεωγραφικοί ή τοπογραφικοί προσδιορισμοί. Ορισμένες φορές, για παράδειγμα, προσδιορίζεται με τους γενικούς όρους «περιοχή» ή «τόπος» (*districtus* ή σπανιότερα *locus, partes* ή *contracta*). Σε

4 DE MONACIS 1758, 155. Για την επανάσταση αυτή βλ. BORSARI 1963, 36-38.

5 ΓΙΓΟΥΡΤΑΚΗΣ 2004, 111-112, 236-239.

6 TAFEL, THOMAS 1856, 335.

7 ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008, αρ. 163.

8 ORLANDO 2009, αρ. 419.

απόσπασμα που έχει διασωθεί από χαμένο Κατάστιχο των Χανίων εμφανίζεται και η μοναδική μέχρι στιγμής αναφορά στο Κάτω Ψυχρό (*Cato Psicro*), περιοχή που μπορεί να τοποθετηθεί, σύμφωνα πάντα με τις πληροφορίες του εγγράφου, μεταξύ του χωριού Στύλος και της βόρειας ακτής.⁹ Η περιοχή λαμβάνει, τέλος, και την έννοια της «σκάλας» (*scala*), του περάσματος ή ορίου από ένα διαμέρισμα σε άλλο, και στην προκειμένη περίπτωση από το διαμέρισμα Ρεθύμνου σε εκείνο των Χανίων. Η «σκάλα» ως γεωγραφικό όριο χρησιμοποιείται σε διάφορες περιπτώσεις από τις αρχές, όταν θέλουν να προσδιορίσουν κάποια όρια. Το 1383, για παράδειγμα, αποφασίστηκε από τη βενετική γερουσία η πληθυσμιακή ενίσχυση του διαμερίσματος των Χανίων και καθορίστηκε η ζώνη, όπου θα εγκαθίσταντο οι νέοι κάτοικοι. Η ζώνη αυτή απλωνόταν «από τη σκάλα του Κισάμου μέχρι τη σκάλα της Αγίας Παρασκευής που βρίσκεται προς τον Αποκόρωνα».¹⁰

Η καρδιά της καστελανίας του Αποκόρωνα βρισκόταν στο ομώνυμο κάστρο, στη θέση Καστέλι του σημερινού χωριού Καλύβες στην ακτή του κόλπου της Σούδας. Δεν γνωρίζουμε την κατάστασή του κατά το πρώτο μισό του 13ου αιώνα και τότε περίπου άρχισε να λειτουργεί ως έδρα καστελάνου. Ο Lorenzo de Monacis γράφει ότι όταν ο Angelo Sanudo, δούκας του Αρχιπελάγους, έφθασε στην Κρήτη το 1230 καλεσμένος από τον δούκα Κρήτης, για να αντιμετωπίσει τους επαναστάτες Σκορδίληδες και Μελισσηνούς «ίδρυσε (οχυρή) πόλη στη Σούδα» (*fundavit urbem in la Suda*).¹¹ Δεν αποκλείεται η πληροφορία αυτή να αφορά το κάστρο του Αποκόρωνα και την επισκευή των παλαιών οχυρώσεων, με στόχο την αντιμετώπιση της εξέγερσης σε ζώνη που πιθανότατα ελεγχόταν από τους Βενετούς. Το κάστρο πάντως αποτέλεσε σίγουρα έδρα καστελάνου τουλάχιστον κατά το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα μετά τον πλήρη έλεγχο του διαμερίσματος των Χανίων από τους Βενετούς. Ήδη κατά τα πρώτα χρόνια του 14ου αι. διαθέτουμε διορισμούς καστελάνων στο κάστρο αυτό. Ο πρώτος καστελάνος, που έχει μέχρι τώρα εντοπιστεί, είναι ο Rigacio Gradenigo, ο οποίος διορίστηκε στο κάστρο Αποκορώνου για δύο χρόνια το 1302.¹² Η θέση του κάστρου ήταν κομβική, καθώς όχι μόνο βρισκόταν στο δρόμο από τα Χανιά προς το Ρέθυμνο και στη συνέχεια προς τον Χάνδακα,

9 Μεταξύ των φέουδων που απόκτησε ο Εμμανουήλ Σκορδίλης στην περιοχή των Χανίων, με βάση τη συνθήκη του 1265, ήταν και μισή καβαλαρία, η θέση της οποίας προσδιορίζεται στο «Κάτω Ψυχρό στο Παλαιόκαστρο με εξαίρεση τη γη που ανήκει στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη στον Στύλο» (*mediam miliciam in Cato Psicro in Paleocastro posita, salvo illud quod pertinet monasterio Sancti Ioannis de Stillo*). Βλ. ΜΠΑΝΤΙΑ 1988, 125.

10 ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1937, 250. Δυστυχώς δεν έγινε δυνατό να ταυτιστεί η θέση της «σκάλας της Αγίας Παρασκευής».

11 DE MONACIS 1758, 156. Στο κείμενό του ο De Monacis αναφέρει λανθασμένα ότι κλήθηκε ο Marco Sanudo, ο οποίος ωστόσο είχε ήδη πεθάνει και τον είχε διαδεχθεί ο γιος του, Angelo (βλ. BORSARI 1963, 41 σημ. 39).

12 FAVARO 1962, αρ. 321, 329. ASV (= Archivio di Stato di Venezia), *Maggior Consiglio*, Magnus et Capricornus, 37r, 38v. Ακολούθησε το 1305 ο Marco Venier Grata (FAVARO 1962, αρ. 556. ASV, *ibidem*, 80r, 83v). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι καστελάνοι στο κάστρο Αποκορώνου υπήρχαν από παλαιότερα, αλλά λείπουν οι μαρτυρίες.

αλλά έλεγχε τμήμα της βόρειας ακτής και κυρίως την είσοδο στον κόλπο της Σούδας. Για τον λόγο αυτό και οι βενετικές αρχές έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη συντήρησή του. Μετά τις επαναστατικές αναταράξεις του 13ου αι., η πολιτική ομαλοποίηση κατά τον επόμενο αιώνα επέτρεψε στις αρχές να ενδιαφερθούν για τη συντήρηση και ενίσχυση συγκεκριμένων κάστρων που βρίσκονταν σε κομβικά σημεία του νησιού και προστάτευαν από εσωτερικές επαναστάσεις και πειρατικές επιθέσεις. Το 1334, για παράδειγμα, μετά τη λήξη της ολιγόμηνης αποτυχημένης επανάστασης ενός κλάδου της οικογένειας Καλλέργη στη Δυτική Κρήτη,¹³ οι αρχές αποφάσισαν για την ασφάλεια των κάστρων να κατεδαφιστούν κατοικίες που βρίσκονταν στον βούργο των κάστρων Κισάμου και Αποκορώνου και οι οποίες ήταν πολύ κοντά ή στηρίζονταν στο τείχος των κάστρων αυτών.¹⁴ Δύο χρόνια αργότερα, το 1336 δηλαδή, αποφασίστηκε η ανακατασκευή τριών κάστρων του βόρειου άξονα, και συγκεκριμένα του Κισάμου, Αποκορώνου και Μυλοποτάμου, ενώ λίγα χρόνια αργότερα, το 1342, σε αυτά προστέθηκε και εκείνο της Ιεράπετρας.¹⁵ Σύμφωνα με τις σχετικές αποφάσεις, τα τέσσερα αυτά κάστρα βρίσκονταν σε πολύ κακή κατάσταση και γι' αυτό εγκρίθηκαν έργα για την ανακατασκευή ή τη συντήρησή τους. Στη συνέχεια η φροντίδα των αρχών για τα κάστρα αυτά, μεταξύ των οποίων ήταν και του Αποκορώνου, υπήρξε σταθερή.¹⁶

Η περιοχή Αποκορώνου περιέκλειε δύο ακόμη κάστρα: του Αγίου Νικολάου και του Αρμυρού. Επρόκειτο για οχυρές θέσεις της βυζαντινής περιόδου, οι οποίες συνέχισαν να χρησιμοποιούνται ως τέτοιες για διάφορους λόγους τουλάχιστον κατά το πρώτο μισό του 13ου αιώνα. Στη συνέχεια ωστόσο, επειδή δεν εντάχθηκαν στο βενετικό αμυντικό σύστημα, σταδιακά αποδυναμώθηκαν και περιέπεσαν σε παρακμή. Δε διαθέτουμε δυστυχώς από τις μέχρι τώρα γνωστές γραπτές πηγές παρά ελάχιστες πληροφορίες για την πορεία τους στον χρόνο. Το κάστρο του Αρμυρού στον ομώνυμο κόλπο (πιθανότατα ανάμεσα στην Εξώπολη και τη Γεωργιούπολη) βρισκόταν, όπως και εκείνο του Αποκορώνου, σε μάλλον σημαντική θέση στη βόρεια ακτή και στον δρόμο προς τον Χάνδακα. Σύμφωνα και πάλι με τον Lorenzo de Monacis, ο Στέγγος που στάλθηκε από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγο λίγο μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261, για να ξεσηκώσει τους Κρητικούς εναντίον των Βενετών, «αφού αποβιβάστηκε στο λιμάνι της Σούδας κατέλαβε το κάστρο του Αρμυρού, αλλά εξαιτίας της δύναμης του βόρειου ανέμου δεν μπόρεσε να το κρατήσει».¹⁷ Βλέποντας την κίνηση αυτή και αντιλαμβανόμενοι τους πιθανούς κινδύνους, οι φεουδάρχες-άποικοι των Χανίων, οι οποίοι είχαν φτάσει λίγα χρόνια πριν στην περιοχή, ενδιαφέρθηκαν για

13 Για την επανάσταση αυτή βλ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2012.

14 LEDUC 2013, αρ. 724.

15 LEDUC 2007, αρ. 479-480. GIRARDI 2004, αρ. 401.

16 Βλ. για παράδειγμα το 1360 την έγκριση συντήρησης του τείχους του κάστρου Αποκορώνου από τη βενετική γερουσία (ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1937, 78).

17 DE MONACIS 1758, 158. Για την επανάσταση των χρόνων αυτών βλ. BORSARI 1963, 47-52.

τη συντήρηση του κάστρου για λόγους ασφάλειας. Σύμφωνα λοιπόν με έγγραφο του Φεβρουαρίου 1263, το Συμβούλιο τους είχε συναινέσει λίγο καιρό πριν στην πώληση ενός δημόσιου βιλάνου, με σκοπό τα χρήματα να επενδυθούν στη συντήρηση του κάστρου.¹⁸ Τα παραπάνω σημαίνουν ότι το κάστρο του Αρμυρού ήταν ενεργό τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1260, αλλά δεν γνωρίζουμε μέχρι στιγμής τη συνέχεια της ιστορίας του.

Το κάστρο του Αγίου Νικολάου (στο σημερινό χωριό Κυριακοσέλια), αντίθετα από εκείνο του Αρμυρού και βέβαια του Αποκορώνου, βρισκόταν στην εσωτερική ορεινή ζώνη, σε θέση λιγότερο κομβική, αλλά πολύ ισχυρή.¹⁹ Μέχρι μάλιστα την οργάνωση του κάστρου Αποκορώνου φαίνεται πως αυτή ήταν η ισχυρότερη οχυρή θέση στην ευρύτερη περιοχή. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο που αποτέλεσε το προπύργιο των ντόπιων Ελλήνων γαιοκτημόνων και βέβαια τη βάση τους κατά τη διάρκεια των επαναστάσεών τους. Η πρώτη αναφορά του κάστρου υπάρχει στη συμφωνία μεταξύ του δούκα Κρήτης και του Marco Sanudo για την παράδοση των επτά κάστρων που ο τελευταίος είχε καταλάβει το 1212.²⁰ Οι επόμενες πληροφορίες που διαθέτουμε για το ίδιο κάστρο προέρχονται από τις συμφωνίες μεταξύ Βενετών και επαναστατών για την παράδοσή του μετά τη λήξη της επανάστασης των ντόπιων γαιοκτημόνων με αρχηγούς τον Νικόλαο Δαιμονογιάννη και τον Μιχαήλ Μελισσηνό. Σύμφωνα με τα έγγραφα αυτά, το κάστρο, που είχε από παλαιότερα καταληφθεί από τους παραπάνω, θα παραδινόταν σε εκπρόσωπο του δούκα της Κρήτης, ο οποίος θα αναλάμβανε να το συντηρήσει και να το διαφυλάξει τοποθετώντας φρουρά στρατιωτών. Η συμφωνία ρύθμιζε, όχι μόνο το νέο καθεστώς του κάστρου, αλλά και της ευρύτερης περιοχής του, η οποία παρέμεινε υπό τον πλήρη σχεδόν έλεγχο των δύο παραπάνω γαιοκτημόνων.²¹ Τα δύο αυτά κάστρα, του Αρμυρού δηλαδή και του Αγίου Νικολάου, έπαιξαν κάποιο ρόλο κατά τη διάρκεια του ταραγμένου 13ου αι., αλλά η ισχυροποίηση της Βενετίας στο νησί από τα τέλη του ίδιου αιώνα και εξής αφαίρεσε από τις οχυρές αυτές θέσεις την αναγκαιότητά τους.

Οι περισσότεροι, αν όχι όλοι, από τους πολυάριθμους οικισμούς, που είναι κατάσπαρτοι σήμερα στον Αποκόρωνα, ανάγονται στα βυζαντινά χρόνια και φυσικά συνέχισαν να υπάρχουν και κατά τη βενετική περίοδο. Η μέχρι σήμερα έρευνα έχει εντοπίσει κατά τον 13ο και 14ο αιώνα είκοσι δύο ταυτισμένα χωριά που βρίσκονται σήμερα εντός των ορίων του Αποκόρωνου και εννέα τοπωνύμια, τα οποία εκείνη την εποχή ήταν είτε μικροί οικισμοί που δεν υπάρχουν σήμερα είτε μικροτοπωνύμια (βλ. πίνακα 1). Τέσσερα από τα παραπάνω χωριά (Κουρνάς, Φυλακή, Πάτημα και Κάστελος) και το αταύτιστο Κουρκουριώτης ανήκαν την εποχή εκείνη στην τούρμα Καλαμώνας, που ταυτίζεται με το δυτικό τμήμα της σύγχρονης

18 ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2004, αρ. 118.

19 ΓΙΓΟΥΡΤΑΚΗΣ 2004, 108-112, 145, 236-239.

20 ΤΑΦΕΛ, THOMAS 1856, 164.

21 Βλ. σχετικά ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008, 22-24.

επαρχίας Ρεθύμνου.²² Τέλος, στον Αποκόρωνα βρισκόταν ήδη από τα βυζαντινά χρόνια και στη συνέχεια κατά τη βενετική περίοδο το μεγάλο μετόχι της μονής του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου της Πάτμου στο χωριό Στύλος.²³

Εκτός από τα γενικά αυτά χαρακτηριστικά του μεσαιωνικού Αποκόρωνα, οι υπόλοιπες πληροφορίες που διαθέτουμε σχετίζονται σχεδόν αποκλειστικά με τους ιδιοκτήτες γης της περιοχής κατά τον 14ο κυρίως αιώνα, και αυτό χάρη στο διασωθέν Κατάστιχο των Χανίων και τις αγοραπωλησίες φέουδων που περιλαμβάνει. Από το Κατάστιχο αυτό γνωρίζουμε τους ιδιοκτήτες γης όχι μόνο γενικά στην περιοχή του Αποκόρωνα, αλλά και σε κάθε χωριό του. Τα προσωπογραφικά στοιχεία των φεουδαρχών της περιοχής παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όπως συμβαίνει γενικά για το διαμέρισμα των Χανίων. Όπως σε ολόκληρη την Κρήτη, έτσι και στον Αποκόρωνα οι φεουδάρχες ανήκαν και στις δύο κύριες εθνοτικές ομάδες του νησιού, τους Βενετούς δηλαδή και τους ντόπιους Έλληνες. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της περιοχής, όπως γενικότερα και του διαμερίσματος των Χανίων, είναι η ύπαρξη μεγάλου σχετικά αριθμού Ελλήνων φεουδαρχών από εξέχουσες βυζαντινές οικογένειες.²⁴

Από τους παλαιότερους γαιοκτήμονες που μαρτυρούνται στην περιοχή είναι οι οικογένειες Σκορδίλη, Μελισσηνού και Δαιμονογιάννη, οι οποίες έδωσαν τις γνωστές εξεγέρσεις του πρώτου μισού του 13ου αιώνα. Οι ίδιοι, όπως και άλλοι ντόπιοι γαιοκτήμονες, διατήρησαν το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας τους και μετά το αποικισμό του διαμερίσματος των Χανίων κατά τα χρόνια 1252-1257. Σε αυτό συνέβαλαν κυρίως οι επαναστάσεις και ιδιαίτερα εκείνη του 1262-1265.²⁵ Με τις συμφωνίες, που κατά κανόνα υπογράφονταν μετά τη λήξη τους, αναγνωριζόταν ή και αυξανόταν η υπάρχουσα ιδιοκτησία πολλών γαιοκτημόνων της περιοχής.

Καθώς η ιδιοκτησία ενός φέουδου δεν ήταν στατική, στην περιοχή του Αποκόρωνα κατά τον 14ο αιώνα συναντούμε πλήθος ιδιοκτητών που προέρχονται από πολυάριθμες βενετικές και ελληνικές οικογένειες, χωρίς βέβαια απαραίτητα να συνυπάρχουν όλες μαζί κατά τη διάρκεια ολόκληρου του αιώνα. Το 1314, όταν οι φεουδάρχες των Χανίων κλήθηκαν να δηλώσουν τα φέουδά τους για την αναδιοργάνωση των κτηματολογίων, στην περιοχή του Αποκόρωνα, ή αλλιώς Ψυχρού, δήλωσαν φέουδο εννέα Βενετοί, καθώς σε εκείνη τη φάση δεν υποχρεώθηκαν σε κάτι τέτοιο οι Έλληνες. Επρόκειτο για μέλη των οικογενειών: da Canal, Michiel, da Molin, Cataldo, Navaier, Rapani και Testabusa.²⁶ Μέχρι το 1396, χρονιά που

22 Βλ. πίνακα των οικισμών της περιοχής Αποκορώνου, ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008, 179.

23 Για το μετόχι αυτό βλ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ 2017, και ειδικά 50-89, όπου και πλούσια σχετική βιβλιογραφία. ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ 2003.

24 Βλ. πίνακα των ελλήνων φεουδαρχών της περιοχής Αποκορώνου στο ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008, 163-170.

25 Το κείμενο της συνθήκης του 1265 μαζί με άλλα σχετικά έγγραφα που αφορούν πρόσωπα που εμπλέκονται σε αυτήν, βλ. ΜΠΑΝΤΙΑ 1988.

26 Βλ. πίνακα με τα στοιχεία των φεουδαρχών της περιοχής Αποκορώνου το 1314 στο ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008, 148-149.

σταματούν οι πληροφορίες του Καταστίχου, και καθώς τα φέουδα με την πάροδο των χρόνων άρχισαν να τεμαχίζονται, να μικραίνουν και η ιδιοκτησία τους να αλλάζει συχνά, στον Αποκόρωνα καταγράφονται ως ιδιοκτήτες γης εκπρόσωποι από 59 διαφορετικές λατινικές οικογένειες, χωρίς να υπολογίζουμε τις πιθανές απώλειες πληροφοριών. Μεταξύ αυτών συναντούμε, εκτός των παραπάνω, και άλλες πολύ σημαντικές βενετικές οικογένειες, όπως οι: Venier, Gradenigo, Querini, Dandolo, Mudazzo, Morosini, Barozzi, Bono, Zorzi, Grimani, Zancarlo και άλλοι πολλοί.²⁷

Αξίζει να υπογραμμίσουμε τις ελληνικές οικογένειες φεουδαρχών, οι οποίες όπως επισημάνθηκε, αποτελούν ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της περιοχής. Κατά τη διάρκεια του 13ου και 14ου αι. έχουν καταγραφεί μέχρι τώρα 17 τέτοιες οικογένειες, μεταξύ αυτών εκπρόσωποι πολύ σημαντικών οικογενειών βυζαντινών *αρχόντων* και *αρχοντόπουλων* (βλ. πίνακα 2). Οι πιο γνωστές από τις οικογένειες αυτές είναι οι Γαβαλάδες, Σκορδίληδες, Βλαστοί, Καλλέργες, Μελισσηνοί και Χορτάτζηδες. Οι περισσότεροι από αυτούς διατηρούν κατά την περίοδο που εξετάζουμε ολόκληρες τις ιδιοκτησίες ή τμήματά τους, τις οποίες οι ίδιοι ή οι πρόγονοί τους κατείχαν από τα βυζαντινά χρόνια. Αντίθετα, κάποιοι από αυτούς απέκτησαν το φέουδό τους μετά την άφιξη των Βενετών υπό συγκεκριμένες συνθήκες και με την έγκριση βέβαια της Βενετίας. Ορισμένες οικογένειες από αυτές συνδέονται και με σχέσεις συγγένειας, ενώ φαίνεται να πραγματοποιούν συχνά μεταξύ τους αγοραπωλησίες γης, με στόχο οι ιδιοκτησίες να παραμείνουν εντός του ελληνικού στοιχείου με τον έναν ή τον άλλο τρόπο. Τέτοιες επιγαμίες, για παράδειγμα, παρατηρούνται μεταξύ των οικογενειών: Γαβαλά και Μελισσηνού, Γαβαλά και Χανδακίτη, Σκορδίλη και Καλλέργη, Βλαστού και Σαρακηνόπουλου. Σχέσεις συναλλαγής με αντικείμενο γη, πάντα στο πλαίσιο του Αποκόρωνα, καταγράφονται μεταξύ των οικογενειών Γαβαλά από τη μια και Καλλέργη, Βλαστού και Κυριακόπουλου από την άλλη ή μεταξύ Καλλέργη με Γοργοράπη και Μαζοκόπο. Η τάση όμως αυτή, μιας σχετικά δηλαδή κλειστής ελληνικής ομάδας φεουδαρχών, δεν είναι κυρίαρχη και απόλυτη, αφού καταγράφονται ταυτόχρονα συναλλαγές ή και επιγαμίες με Λατίνους. Δύο πωλήσεις φέουδων του 1381 και 1382 μας παρέχουν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα επιγαμιών που καλύπτουν μεγάλο μέρος του 14ου αιώνα. Η κόρη της Καλής Σαρακηνοπούλας, Θεοδώρα, παντρεύτηκε μέλος της οικογένειας Βλαστού και ως Θεοδώρα Βλαστούδενα γέννησε τουλάχιστον έναν γιο, τον Φήμη, και δύο κόρες, τη Σοφία και την Πόθα.²⁸ Η πρώτη παντρεύτηκε ένα μέλος της οικογένειας da Parma και η δεύτερη της οικογένειας de Gribia. Τον Δεκέμβριο του 1381 ο Giovanni da Parma, γιος της Σοφίας, πούλησε γη στα χωριά Νίπος και Τζίτζιφές στον Θεόδωρο και τον Κωνσταντίνο

27 Βλ. πίνακα φεουδαρχών της περιοχής Αποκορώνου στο ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008, 197-203, 209.

28 Το 1350 ο Φήμης Βλαστός, κάτοικος του χωριού Νίπος, πούλησε με τη συγκατάθεση της μητέρας του, Θεοδώρας Βλαστούδενας, ένα έκτο μιας σερβενταρίας που βρισκόταν στο ίδιο χωριό στον Μιχαήλ Γαβαλά, κάτοικο του ίδιου πάντα χωριού. Βλ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008, αρ. 218.

Σαρακηνόπουλο, σε μέλη δηλαδή της οικογένειας της γιαγιάς και προγιαγιάς του, από την οποία εξάλλου προερχόταν και η συγκεκριμένη γη.²⁹ Λίγους μήνες αργότερα, τον Μάιο του 1382, η Πόθα de Gribia πούλησε γη που βρισκόταν στα ίδια παραπάνω χωριά στον Κωνσταντίνο Βλαστό Τριώτη.³⁰ Η γη και στις δύο πωλήσεις ανήκε αρχικά στην Καλή Σαρακηνοπούλα, η οποία την κληροδότησε στην κόρη της Θεοδώρα Βλαστούδενα. Η τελευταία τη μοίρασε στις δυο της κόρες, τη Σοφία da Parma και την Πόθα de Gribia. Τώρα, η τελευταία και ο γιος της Σοφίας, Giovanni da Parma, πούλησαν τμήμα της γης τους σε μέλη των προγονικών οικογενειών τους, δηλαδή Σαρακηνόπουλου και Βλαστού. Ένα τμήμα δηλαδή της γης εν τέλει κάνοντας κύκλο επανήλθε στα χέρια δύο ελληνικών οικογενειών.

Η παρουσία των ελληνικών οικογενειών στον Αποκόρωνα είναι κατά τον 14ο αιώνα εντονότερη σε ορισμένες περιοχές, όπως ήταν για παράδειγμα τα γειτονικά χωριά Νίπος και Τζιτζιφές, καθώς και ο Κουρνάς. Στα δύο πρώτα χωριά, σε καθένα ξεχωριστά ή και στα δύο ταυτόχρονα, κατείχαν φέουδα και συνυπήρχαν επτά ελληνικές οικογένειες: Βλαστού, Γαβαλά, Καλλέργη, Γοργοράπη, Σαρακηνόπουλου, Μαζοκόπου και Κυριακόπουλου.³¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί και το χωριό Κουρνάς, στο οποίο καταγράφονται πολλά μέλη της ευρύτερης οικογένειας των Μελισσηνών, η παρουσία της οποίας στην περιοχή ανάγεται στα βυζαντινά χρόνια. Από συμβόλαιο του 1300 μαθαίνουμε ότι τα τρία αδέρφια Ιωάννης, Γεώργιος και Κωνσταντίνος Μελισσηνός μοίρασαν την περιουσία του μακαρίτη πατέρα τους, Θεόδωρου, στον Κουρνά όπου και κατοικούσαν. Επρόκειτο για κατοικίες εντός του οικισμού, γη στην περιοχή του χωριού, τμήμα της οποίας βρισκόταν κοντά στον ποταμό Μουσέλα, όπου θα κατασκευαζόταν μύλος, καθώς και εννέα βιλάνους.³² Από άλλο έγγραφο του 1309 επιβεβαιώνεται η κατοχή από τον παραπάνω Γεώργιο Μελισσηνό ενός μεγάλου φέουδου, ίσου με μια καβαλαρία, στο ίδιο πάντα χωριό.³³ Ένας άλλος Θεόδωρος Μελισσηνός, πιθανόν στενός συγγενής των παραπάνω, έλαβε μέρος στην επανάσταση του 1333 και για τον λόγο αυτό δημεύθηκε το φέουδό του στον Κουρνά, ίσο με μιάμιση σερβενταρία. Το φέουδο αυτό, σύμφωνα με τη συνήθη πρακτική, παραχωρήθηκε το 1334 στον Λέο Καλλέργη του Ιωάννη ως ανταπόδοση για τη βοήθειά του στη σύλληψη του επαναστάτη Μελισσηνού. Τρία χρόνια αργότερα ο Καλλέργης πούλησε μέσω δημόσιου πλειστηριασμού το ίδιο φέουδο, το οποίο αγοράστηκε από τον Γεώργιο Γοργοράπη, ο οποίος εκπροσωπούσε ωστόσο τον Ιωάννη Μελισσηνό του Γεωργίου. Με τον τρόπο αυτό η γη επανήλθε, και στην περίπτωση αυτή, σε χέρια μέλους της ίδιας οικογένειας, πιθανότατα συγγενούς του επαναστάτη Θεόδωρου

29 ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008, αρ. 366.

30 ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008, αρ. 373.

31 Βλ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008, 201, 203, 209.

32 CARBONE 1978, αρ. 229.

33 ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2004, αρ. 715.

Μελισσηνού.³⁴ Μια άλλη μεταβίβαση φέουδου στο ίδιο πάντα χωριό εμπλέκει τέσσερις πολύ γνωστές ελληνικές οικογένειες. Στην περιοχή κατείχε φέουδο ίσο με μιάμιση σερβενταρία ο Κώστας Μελισσηνός, το οποίο το έδωσε ως προίκα στον Γεώργιο Γαβαλά, σύζυγο της κόρης του Φροσύνης. Το φέουδο πέρασε στη συνέχεια στον γιο τους Εμμανουήλ Γαβαλά, ο οποίος το πούλησε το 1383 στον Ιωάννη Καλλέργη που εκπροσωπούσε τους πραγματικούς αγοραστές, δηλαδή τον Βασίλειο Καλλέργη και τον Γιαννούλη Χορτάτζη. Η ιστορία του φέουδου αυτού αποτελεί άλλο ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της στενής σχέσης μεταξύ των ελληνικών οικογενειών στην περιοχή.³⁵

Από όλες τις παραπάνω ελληνικές οικογένειες αξίζει να σχολιάσει κανείς λίγο περισσότερο δύο από αυτές, η παρουσία των οποίων στον Αποκόρωνα, είτε ως ιδιοκτητών γης είτε και ως κατοίκων, ξεχωρίζει χωρίς αμφιβολία: αυτές είναι οι οικογένειες Γαβαλά και Σκορδίλη.

Η οικογένεια Σκορδίλη εκπροσωπείται στον Αποκόρωνα κατά τον 13ο αι. από τα αδέρφια Γεώργιο και Εμμανουήλ που φέρουν το παρωνύμιο Μαλαφαράς (το οποίο μετατρέπεται στη συνέχεια για κάποιους από αυτούς σε επίθετο) και τον γιο του πρώτου, τον Ιωάννη Σκορδίλη Μαλαφαρά. Όλοι είχαν λάβει μέρος στην επανάσταση του 1262-1265 και η κτηματική τους περιουσία αναγνωρίστηκε με τη συνθήκη που ακολούθησε.³⁶ Ογδόντα περίπου χρόνια αργότερα, το 1343, συναντούμε έναν εκπρόσωπο του κλάδου, τον Γεώργιο Μαλαφαρά του Παύλου, ο οποίος καταδικάστηκε εξαιτίας της συμμετοχής του στην επανάσταση εκείνης της χρονιάς.³⁷ Δεν αποκλείεται να πρόκειται για ομώνυμο εγγονό του Γεώργιου Σκορδίλη Μαλαφαρά των μέσων του 13ου αιώνα.

Κατά τον 14ο αιώνα στον Αποκόρωνα γνωρίζουμε ότι ζούσαν τρεις Σκορδίληδες με το ίδιο όνομα: ο Κώστας Σκορδίλης Σκάντζας, ο Κώστας Σκορδίλης Σμερίλιος και ο Κώστας Σκορδίλης Καψοκαλύβης. Δεν γνωρίζουμε την ακριβή συγγενική τους σχέση, αλλά πιθανότατα πρόκειται για πρώτα ξαδέλφια με το ίδιο βαπτιστικό όνομα που προέρχεται από τον παππού τους και ένα παρωνύμιο για να ξεχωρίζουν. Οι δύο από τους τρεις, δηλαδή ο Σμερίλιος και ο Καψοκαλύβης, έλαβαν μέρος στην αποτυχημένη επανάσταση του 1341-1347, όπως και ο παραπάνω Γεώργιος Σκορδίλης Μαλαφαράς, συνελήφθησαν, η περιουσία τους δημεύθηκε και θανατώθηκαν.³⁸ Η συμμετοχή στην επανάσταση αυτή των Σκορδίληδων του Αποκόρωνου και του συγγενικού τους κύκλου ήταν σχεδόν μαζική. Ο Κώστας Σκορδίλης Καψοκαλύβης είχε τουλάχιστον δύο γιους, τον Μανόλη και τον Μι-

34 ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008, αρ. 130, 149.

35 ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008, αρ. 383.

36 ΜΠΑΝΤΙΑ 1988, 123-125.

37 Στις 16 Απριλίου 1343 ανακοινώθηκε στον Χάνδακα ότι ο Γεώργιος Μαλαφαράς του Παύλου συνελήφθη ως προδότης και επαναστάτης και καταδικάστηκε σε τύφλωση και εξορία. Βλ. ASV, *Duca di Candia*, b. 14, f. 164v.

38 Για την επανάσταση αυτή βλ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ 1939, 76-81.

χάλη, και μια κόρη, τη Μαρία, η οποία υπήρξε σύζυγος του Αλέξιου Καλλέργη Τουρλίδη.³⁹ Λίγο αργότερα, τον Απρίλιο του 1343, κατηγορήθηκε τελικά και η Μαρία χήρα Καλλέργη ότι κατά τη διάρκεια της επανάστασης βοηθούσε τον πατέρα της. Αποτέλεσμα ήταν να καταδικαστεί, να κατασχεθεί η περιουσία της και να εξοριστεί στη Βενετία.⁴⁰ Δεκαπέντε χρόνια αργότερα, τον Μάιο του 1358, η Μαρκεζίνα σύζυγος του Filippo da Vigonza, ανιψιά και εκτελεστής της διαθήκης του Αλέξιου Καλλέργη Τουρλίδη, διεκδίκησε και πήρε πίσω μέρος της κατασχεμένης περιουσίας της Μαρίας, και συγκεκριμένα δύο σερβενταρίες στον Τζιτζιφέ «στην τούρμα του Ψυχρού της περιοχής Χανίων». Η περιουσία αυτή της Μαρίας προερχόταν από τον πατέρα της, μέλος της οικογένειας Σκορδίλη, και όχι από τον σύζυγό της Αλέξιο Καλλέργη. Η Μαρκεζίνα, για να διεκδικήσει τη γη αυτή, στηρίχτηκε στο γεγονός ότι η Μαρία, μετά τον θάνατο του συζύγου της Αλέξιου Καλλέργη Τουρλίδη και την καταδίκη και εξορία της, παντρεύτηκε άλλες δύο φορές, πιθανότατα στη Βενετία, με αποτέλεσμα να χάσει το δικαίωμα που είχε ως χήρα στο κληροδότημα της διαθήκης του Καλλέργη, με βάση την οποία είχε αποκτήσει τη συγκεκριμένη γη.⁴¹

Από τους Γαβαλάδες του Αποκορώνου γνωρίζουμε κατά τον 13ο αι. τα αδέρφια Ιωάννη, Ιωάννη νεότερο, Γεώργιο και Νικηφόρο. Τα τρία πρώτα από τα τέσσερα αυτά αδέρφια διασφάλισαν κατά την κατανομή της γης των Χανίων το 1255-1257, μαζί με τον Εμμανουήλ Σκορδίλη, το ένα τρίτο του χωριού Αρμένιοι Αποκορώνου, γη που αντιστοιχούσε σε ένα πολύ μεγάλο φέουδο, ίσο με τρεις καβαλαρίες.⁴² Η συνιδιοκτησία στο χωριό Αρμένιοι δεν αποκλείεται να υποκρύπτει ήδη εκείνη την εποχή κάποια συγγένεια ανάμεσα στους Γαβαλάδες και τους Σκορδίληδες. Το γεγονός ότι η περιουσία και των τεσσάρων αδελφών Γαβαλάδων αναγνωρίστηκε με τη συνθήκη του 1265 σημαίνει ότι και αυτοί, όπως και οι Σκορδίληδες είχαν λάβει μέρος στη γνωστή επανάσταση, διασφαλίζοντας και πάλι την οικογενειακή περιουσία.⁴³

Στον Αποκόρωνα κατείχε φέουδο και ο Κώστας Γαβαλάς, ο οποίος έζησε κυρίως κατά τον 13ο αι. και ο κλάδος του συνδέεται περισσότερο με την Κίσαμο, όπου τα μέλη του διατηρούσαν μεγάλη έγγειο περιουσία. Ο ίδιος ο Κώστας και οι απόγονοί του κατά ένα μεγάλο μέρος του 14ου αι. διατήρησαν και την περιουσία τους στον Αποκόρωνα. Ο Χωνιάτης γιος του Κώστα Γαβαλά κατείχε μέχρι το 1346 μισή σερβενταρία στο χωριό Νίπος. Τη χρονιά όμως εκείνη, και μετά τον θάνατό του, το φέουδο πουλήθηκε μέσω δημόσιου πλειστηριασμού στον Raimondino de Albasii.⁴⁴ Το 1370 παραχωρήθηκε από κληρονομικό δικαίωμα

39 Βλ. τα σχετικά έγγραφα της σύλληψης και καταδίκης των Σκορδίληδων στο: ASV, *Duca di Candia*, b. 14, ff. 150v, 153v, 154r, 161r.

40 ASV, *Duca di Candia*, b. 14, ff. 161r.

41 ORLANDO 2009, αρ. 419. Για τον Αλέξιο Καλλέργη Τουρλίδη, ο οποίος ήταν μακαρίτης από το 1331, και τον κλάδο του βλ. McKEE 2000, 81-82.

42 ΜΠΑΝΤΙΑ 1988, 124.

43 ΜΠΑΝΤΙΑ 1988, 115.

44 ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008, αρ. 197.

στον Σήφη Γαβαλά το ένα τέταρτο μιας σερβενταρίας στα χωριά Νίπος και Τζιτζιφές, το οποίο ανήκε στον παππού του, Κώστα Γαβαλά, και στη συνέχεια στον πατέρα του, Δημήτρη.⁴⁵

Κατά τον 14ο αι. η περιουσία των Γαβαλάδων, σύμφωνα πάντα με τις μέχρι τώρα διαθέσιμες μαρτυρίες, εντοπίζεται στα χωριά Νίπος, Τζιτζιφές, Κάινα, Μάζα και Κουρνάς. Το 1301, για παράδειγμα, ο Λέος Γαβαλάς του Ιωάννη παραχώρησε για 29 χρόνια στον Gabriele Barbo, για υπηρεσίες που ο τελευταίος του είχε προσφέρει, έναν βιλάνο του από ένα μεγάλο φέουδο αξίας μιας καβαλαρίας που κατείχε στην Κάινα.⁴⁶ Το 1340 η Μοσχάνα Γαβαλούδενα παραχώρησε στον εγγονό της Γεώργιο Χανδακίτη μια σερβενταρία της στο χωριό Μάζα.⁴⁷ Στα μέσα του αιώνα και κατά το δεύτερο μισό του, μαρτυρούνται τρεις Γαβαλάδες στον Αποκόρωνα: ο Μιχαήλ Γαβαλάς κάτοικος Νίπου, ο Μιχαήλ Γαβαλάς Χλωρός κάτοικος Τζιτζιφέ και ο Μιχαήλ Γαβαλάς Λυσιάρης ιδιοκτήτης γης επίσης στον Αποκόρωνα.⁴⁸ Πιθανότατα, όπως και στην περίπτωση των Σκορδίληδων, να πρόκειται για ομώνυμα πρώτα ξαδέλφια που διακρίνονται μέσω του παρωνυμίου τους. Ο τελευταίος από τους παραπάνω, δηλαδή ο Μιχαήλ Γαβαλάς Λυσιάρης, έλαβε μέρος στην επανάσταση του Αγίου Τίτου, και αφού θανατώθηκε, το 1374, το φέουδό του στα χωριά Νίπος και Τζιτζιφές δημεύτηκε.

Ο Αποκόρωνας ήταν και παραμένει μια εύφορη περιοχή με σχετικά ήπιο γεωφυσικό ανάγλυφο και σε κομβική θέση, η οποία ελέγχει χερσαίο και θαλάσσιο δρόμο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, ήδη από τα βυζαντινά χρόνια, να περικλείει μεγάλες ιδιοκτησίες γης γνωστών οικογενειών, και βέβαια το σημαντικό μετόχι της μονής Πάτμου στον Στύλο. Στα χρόνια των Βενετών, ο Αποκόρωνας αποτέλεσε καστελάνια και το τοπικό κάστρο αναβαθμίστηκε και αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα κάστρα του αμυντικού συστήματος του νησιού. Στην περιοχή διατηρήθηκαν κατά ένα μεγάλο μέρος οι προϋπάρχουσες ελληνικές οικογένειες με τις ιδιοκτησίες τους και δίπλα τους προστέθηκαν, όπως ήταν φυσικό, και εξίσου σημαντικές βενετικές. Οι τοπικοί αυτοί κλάδοι ισχυρών ελληνικών οικογενειών, μαζί με τους υπόλοιπους του διαμερίσματος των Χανίων και του Ρεθύμνου ή και άλλες οικογένειες, αποτέλεσαν έναν σχετικά συνεκτικό κοινωνικό κύκλο. Κάποιοι εκπρόσωποι του κύκλου αυτού, και σίγουρα όχι όλοι, στάθηκαν απέναντι στον νέο κυρίαρχο, τόσο κατά τη διάρκεια των επαναστάσεων του 13ου αι., όσο κυρίως κατά τις αποτυχημένες επαναστάσεις του επόμενου αιώνα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τμήματα οικογενειακών περιουσιών, οι οποίες είχαν διατηρηθεί ή και αυξηθεί μετά την άφιξη των Βενετών, να χαθούν και να βρεθούν στα χέρια όχι μόνο Βενετών αλλά και πιστών στη Βενετία Ελλήνων.

45 Μαζί με τη γη αυτή κληρονόμησε και τις δύο σερβενταρίες του πατέρα του και του παππού του στα Τοπόλια Κισάμου. Βλ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008, αρ. 299.

46 MOROZZO DELLA ROCCA 1950, αρ. 436.

47 ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008, 163.

48 ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008, αρ. 218, 247, 311.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2001: Γάσπαρης Χαράλαμπος, «Από τη βυζαντινή στη βενετική τούρμα. Κρήτη, 13ος-14ος αι.», *Σύμμεικτα* 14 (2001), σ. 167-228.
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2004: Γάσπαρης Χαράλαμπος, *Catastici Feudorum Crete. Catasticum sexterii Dorsoduri. 1227-1418*, τ. Α-Β, Αθήνα 2004
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008: Γάσπαρης Χαράλαμπος, *Catastici Feudorum Crete. Catasticum Chanee. 1314-1396*, Αθήνα 2008.
- ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2012: Γάσπαρης Χαράλαμπος, «Η κρητική επανάσταση του 1333. Η επανάσταση των «άλλων» Καλλέργηδων», *Κρητικά Χρονικά*, ΛΒ (2012), σ. 79-105.
- ΓΙΓΟΥΡΤΑΚΗΣ 2004: Γιγουρτάκης Νίκος Μ., *Βυζαντινές οχυρώσεις στην Κρήτη κατά την Β' βυζαντινή περίοδο (961-1204)*, Ανέκδοτη Διπλωματική Εργασία στο Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Βυζαντινές Σπουδές» κατεύθυνση «Βυζαντινή Αρχαιολογία», Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2004.
- ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1937: Θεοτόκης Σπυρίδων Μ., *Θεοπίσματα της Βενετικής Γερουσίας. 1281-1385*, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τ. Β2, Αθήνα 1937.
- ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ 2003: Καλλιβρετάκης Λεωνίδας, «Το μετόχι της Πάτμου στο Στόλο Αποκορώνου και η αυτοκρατορική λύσις του 1196», στο Παναγιωτόπουλος Β., Καλλιβρετάκης Λ., Δημητράκου Δ., Κοκολάκης Μ., Ολυμπίτου Ευδ. (επιμ.), *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου: ιστορικά μελετήματα*, Τετράδια Εργασίας αρ. 18, Αθήνα 2003, σ. 91-132.
- ΜΑΛΤΕΖΟΥ 2017: Μαλτέζου Χρύσα, *Σχέσεις της Μονής Πάτμου με τον δυτικό κόσμο. Αρχαιακές αποδείξεις (13ος-18ος αι.)*, τομ. Α-Β, Αθήνα 2017.
- ΜΠΑΝΤΙΑ 1988: Μπαντιά Κατερίνα Π., «Η βενετοκρητική συνθήκη του 1265. Διπλωματική έκδοση του κειμένου», *Κρητική Εστία*, 2 (1988), σ. 102-135.
- ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ 1939: Ξανθουδίδης Στέφανος, *Η ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, Αθήνα 1939.
- BORSARI 1963: Borsari Silvano, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Νάπολη 1963.
- CARBONE 1978: Carbone Salvatore έκδ., *Pietro Pizolo. Notaio in Candia*, τ. 1, 1300, Βενετία 1978.
- DE MONACIS 1758: De Monacis Laurentii Veneti Cretae cancellarii chronicon de rebus Venetis ab U. C. ad annum MCCCCLIV, Venetiis MDCCLVIII (Βενετία 1758).
- FAVARO 1962: Favaro Elena έκδ., *Cassiere della bolla ducale. Grazie-Novus Liber (1299-1305)*, Βενετία 1962.
- GIRARDI 2004: Girardi Francesca έκδ., *Venezia-Senato. Deliberazioni miste. Registro XX (1341-1342)*, τ. 7, Βενετία 2004.
- LEDUC 2007: Leduc François-Xavier έκδ., *Venezia-Senato. Deliberazioni miste. Registro XVII (1335-1339)*, τ. 4, Βενετία 2007.
- LEDUC 2013: Leduc François-Xavier έκδ., *Venezia-Senato. Deliberazioni miste. Registro XVI (1333-1335)*, τ. 3, Βενετία 2013.
- McKEE 2000: McKee Sally, *Uncommon Dominion. Venetian Crete and the myth of ethnic purity*, Φιλαδέλφεια Ηνωμένων Πολιτειών 2000.
- MOROZZO DELLA ROCCA 1950: Morozzo della Rocca Raimondo έκδ., *Benvenuto de Brixano. Notaio in Candia. 1301-1302*, Βενετία 1950.
- ORLANDO 2009: Orlando Ermanno έκδ., *Venezia-Senato, Deliberazioni miste. Registro XXVIII (1357-1359)*, τ. 15, Βενετία 2009.
- TAFEL, THOMAS 1856: Tafel G. L. Fr., Thomas G. M., *Urkunden zur älteren Handelsund Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τ. 2, Βιέννη 1856.

Πίνακας 1⁴⁹

ΧΩΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΠΟΚΟΡΩΝΟΥ

13ος-14ος αι.

- Αλικάμπος (Alicambo)
- Αρμένοι (Armeni)
- Αρμυρός (Armiro)
- Βαφές (Vafeo)
- Εμπρόσνερος (Brosnero)
- Κάινα (Gaina)
- Καλαμίτσι (Kalamizi)
- Καρύδι (Caridi)
- Κάστελος (Castello vel Chilisti Petra)
- Κεφαλάς (Chefala)
- Κουρνάς (Curuna/Curna)
- Μάζα (Masa)
- Μαθές (Mathea)
- Μαχαιροί (Macheru)
- Νίπος (Nippo)
- Πάτημα (Patima)
- Πεμόνια (Pemonia)
- Στύλος (Stylo)
- Τζιτζιφές (Sisifea)
- Φιλίππος (Filippu)
- Φυλακή (Filachi)
- Χάμπαθα (Cambathea)
- Calosichea (Καλοσυκιά)⁵⁰
- Crussopoli (Χρουσόπολη)⁵¹
- Curcurioti (Κουρκουριώτης)
- Marathea (Μαραθέα)
- Perivolicia (Περιβολίτσα)
- Rasu/Arasu
- Schinea (Σχινέα)
- Securiza/Scurza
- Varda

49 Πηγή: ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008, 172-179.

50 Καθώς στη θέση Καλοσυκιά κατά τη δεκαετία του 1330 κατείχαν γη μέλη της οικογένειας Σκορδίλη (ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008, αρ. 115, 148), οι οποίοι σχετίζονται με το χωριό Αρμένοι, δεν αποκλείεται η θέση να βρίσκεται στο χωριό αυτό, όπου υπάρχει η ερειπωμένη εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Καλοσυκιά.

51 Ίσως να ταυτίζεται με την Εξόπολη.

Πίνακας 2⁵²

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΦΕΟΥΔΑΡΧΩΝ ΣΤΟΝ ΑΠΟΚΟΡΩΝΑ

13ος-14ος αι.

- Βλαστός
- Γαβαλάς
- Γοργοράπτης
- Καλλέργης
- Καταλάκτης
- Κόντης
- Κυριακόπουλος
- Μαλαφαράς
- Μαζοκόπος
- Μελισσηνός
- Μεταβολινός
- Μουρούζος
- Προμουνδινός
- Σαρακηνόπουλος
- Σκορδίλης
- Χανδακίτης
- Χορτάτζης

52 Πηγή: ΓΑΣΠΑΡΗΣ 2008, 163-170, 197-203, 209.